उज्ज्वलः । ४ । ६४ ॥ * ॥ सूर्य्यस्य स्त्री । "पंयोगादाख्यायाम् ।" ४।१।४८। इति ङीप् । सूर्य्येतिव्यागस्येति यलोपः । कुन्ती । इति व्याकरणम् ॥)

सूर्त्त, नारदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः षष्ठस्वरो दन्त्यादिः । सूर्त्तेति दृष्टं लोकः । सुसूर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

सूर्त्तणं, क्ली. (सूर्त्त + ल्युट् ।) अनादरः । इति शब्दरत्नावली ॥

सूर्त्त, अनादरे । ईर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादिर्दीर्घो रेफमध्यः । सूर्त्तति सुसूर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

सूर्त्तः, पुं, (सूर्त्तते अनादियते इति । सूर्त्त + वन् ।) मासः । इति शब्दरत्नावली ॥

सूर्पः, पुं, क्ली, शूर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ कुम्भपरिमाणम् । द्विद्रोणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

सूर्म्मी, स्त्री, शूर्म्मी । इतिकेचित् ॥

सूर्य्यः, पुं, (सरति आकाशे सुवति कर्म्मणि लोकं प्रेरयति वा । सृ गतौ सू प्रेरणे वा + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यैति ।" ३।१।११४। इति क्यप्प्रत्ययेन साधुः ।) ग्रहविशेषः । अर्कपर्णः । इति मेदिनी ॥ बलिपुत्रः । इति केचित् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ७४ ।

"बलेः पुत्रशतञ्चासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप । धृतराष्ट्र सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः ॥")

दानवविशेषः । यथा,—

"अभवन् दनुपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुराः । विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ॥ स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च कुहूश्च महासुरः । धृतराष्ट्र सूर्य्यश्च दनुमानिन्द्रतापनः ॥"

इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

ग्रहविशेषस्य पर्य्यायो यथा । सूरः२ अर्य्यमा३ आदित्यः४ द्वादशात्मा५ दिवाकरः६ भास्करः ७ अहस्करः ८ ब्रध्नः ९ प्रभाकरः १० विभाकरः ११ भास्वान्१२ विवस्वान्१३ समाश्व.१४ हरिदश्वः १५ उष्णरश्मिः १६ विवर्त्तनः १७ मार्त्तण्डः१८ मार्त्तण्डः१९ मिहिरः२० अरुणः२१ दृषा २२ दुःखहा २३ तरणिः २४ मित्रः२५ सितभानुः २६ विरोचनः २७ विभावसुः २८ ग्रहपतिः २९ त्विषाम्पतिः ३० ग्रहपतिः ३१ भानुः ३२ शंशुः ३३ सहस्रांशुः ३४ तपनः ३५ भास्वताङ्ग रविः ३७ इत्यमरः॥१।३।२८—३१॥ शूरः ३८ अंशुः ३९ कुम्भः ४० पद्मिनीवल्लभः४१ हारः ४२ दिनमणिः ४३ चण्डांशुः ४४ समर्मिः ४५ गभस्तिमान् ४६ अंशुमाली ४७ काश्यपेयः ४८ खगः ४९ भानुमान् ५० लोकलोचनः ५१ पद्मबन्धुः ५२ ज्योतिष्मान् ५३ अव्ययः ५४ तापनः ५५ चित्ररथः ५६ खमणिः ५७ दिवामणिः ५८ गभस्तिहस्तः५९ वेलिः ६० पतङ्गः ६१ अर्चिः६२ दिनमणीः६३ वेदोदयः ६४ कालकृतः ६५ ग्रहराजः ६६ तमोनुदः ६७ रसाधारः ६८ प्रतिदिवा ६९ ज्योतिःपीथः ७० इनः ७१ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्म्मसाक्षी ७२ जगच्चक्षुः ७३ त्रयीतपः ७४ प्रशोतनः ७५ खद्योतः ७६ लोकदाम्बरः ७७ पद्मिनीकान्तः ७८ अंशुमन्तः ७९ पद्मपाणिः ८० हिरण्यरेताः ८१ पीतः ८२ अद्रिः ८३ अगः ८४ हरिदश्वः ८५ अम्बरीषः ८६ धामनिधिः ८७ हिमारातिः ८८ गोपतिः ८९ कुम्भारः ९० द्युगः ९१ सुतः ९२ तमोपहः ९३ गभस्तिः ९४ । इति जटाधरः ॥*॥ अस्य वर्णः रक्तश्यामिश्रितः । स च पूर्व्वदिक्पुरुष-क्षत्रियजाति-सत्त्वगुण-कटुरससिंहराशीनामधिपतिः । धान्यादिसुवर्णद्रव्यचतुष्पदगोभूमिस्वामी । चतुष्कोणाकृतिः । मध्याह्नकाले प्रबलः । दृढः । रणचारी । तिक्तरसप्रियश्च । इति बृहज्जातकादयः ॥ * ॥ ग्रहयज्ञे तु । वर्त्तुलाकारः । मण्डलमध्यस्थः । अस्य जन्मभूमिः कलिङ्गदेशः । गोत्रः काश्यपः । वर्णः रक्तः । पूर्व्वमुखः । जातिः ब्राह्मणः । बलिर्गुड़ौदनम् । धूपो गुग्गुलुः । गन्धो रक्तचन्दनम् । समित् अर्कः । अस्य ध्यानम् ।

"क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् । पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम् । शिवाधिदैवतं ध्यायेद्दक्षिप्रत्यधिदैवतम् ॥"

अस्य मन्त्रः ।

"आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥" दक्षिणा धेनुः । इति ग्रहयागसंस्कारतत्त्वे ॥*॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—

"अथान्तरीक्षादाभाष्य कश्यपं मुनिसत्तमम् । सतीयमेघगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥ मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदण्डं त्वयादितिम् । तस्मान्मुने सुतस्तेऽयं मार्त्तण्डाख्यो भविष्यति ॥ सूर्य्याधिकारश्च विभुर्ज्जगत्येष करिष्यति । इत्युक्त्वा मुरांश्चायं यज्ञभागहरानरीन् ॥ देवा निशम्येति वचो गगनात् समुपागतम् । प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतौजसः ॥ ततो युद्धाय दैतेयानाजुहाव शतक्रतुः । सह देवैर्मुदा युक्तो दानवाश्च तमभ्ययुः ॥ तेषां युद्धमभूद्घोरं देवानामसुरैः सह । अस्त्रास्त्रदीप्तिसंदीप्तसमस्तभुवनान्तरम् ॥ तस्मिन् युद्धे भगवता मार्त्तण्डेन निरीक्षिताः । तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥ ततः प्रहर्षमतुलं प्रापुः सर्व्वे दिवौकसः । तुष्टुवुस्तेजसो योनिं मार्त्तण्डमदितिं तथा ॥ स्वाधिकारं ततः प्राप्य यज्ञभागाश्च पूर्व्ववत् । भगवानपि मार्त्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥ कदम्बपुष्पवद्भास्वानधश्चोर्द्ध्वञ्च रश्मिभिः । दृष्टोऽग्निपिण्डसदृशो दग्ध नातिस्फुटं वपुः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे मार्त्तण्डोत्पत्तिः ॥*॥

मार्कण्डेय उवाच ।

"अथ तस्मै ददौ कन्यां संज्ञां नाम विवस्वते । प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्म्मा प्रजापतिः ॥ विवस्वतस्तु संभूतौ मनू द्वौ चरितं तयोः । पूर्व्वमेव तवाख्यातं मयैतदखिलं द्विज ॥ त्वष्टुस्तपत्यामसौ तस्यां जनयामास भोपतिः । द्वौ पुत्रौ रामदाभागौ कन्याञ्च यमुनां नदीम् ॥ मार्त्तण्डस्यासौ अंशः आदित्यः प्रजापतिः । तेषां यमौ यमी चैव यमलौ संबभूवतुः ॥ तस्यैकोऽधिकं चैव मार्त्तण्डस्य विवस्वतः । अग्रहस्तो तु तत्तेजः खां छायां वाक्य साग्रवीत्

संज्ञोवाच ।

अहं यास्यामि भर्त्तृ ते स्वकञ्च भवनं पितुः । निर्विकारं त्वयाप्यत्र स्थेयं मच्छासनात् शुभे ॥ इमौ च बालकौ मह्यं कन्या च वरवर्णिनी । संभाव्या नैव चाख्येयमिमं भगवते त्वया ॥

छायोवाच ।

आकेशग्रहणादेवि आशापाशैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गम्यतां यत्र वाञ्छितम् इत्युक्ता छायया संज्ञा जगाम पितृमन्दिरम् । तत्रावसत् पितृगृहे कञ्चित् कालं शुभेक्षणा ॥ भर्त्तुः समीपं याहीति पित्रोक्ता सा पुनः पुनः । अगच्छद्वडवा भूत्वा कुरून् विप्रोत्तरांस्ततः ॥ तत्र तेपे तपः साध्वी निराहारा महामुने । पितुः समीपं यातायाः संज्ञाया वाक्यतत्परा ॥ तद्रूपधारिणी च्छाया भास्करं समुपस्थिता । तस्याञ्च भगवान् सूर्य्यः संज्ञे यमिति चिन्तयन् ॥ तथैव जनयामास पुत्रौ द्वौ कन्यकां तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तुल्यः सावर्णिस्तेन सोऽभवत् ॥ यस्तयोः प्रथमं जातः पुत्रयोर्द्विजसत्तम । द्वितीयो योऽभवच्चान्यः स ग्रहोऽभूत् शनैश्चरः ॥ कन्याभूत्तपती या तां वव्रे संवरणो नृपः । संज्ञा तु पार्थिवी तेषामात्मजानां यथाकरोत् ॥ स्नेहं न पूर्व्वं जातानां तथा कृतवती सती । मनुस्तत् चक्रवांस्तस्या यमश्चास्या न चक्रमे ॥ बहुशः पीड्यमानस्तु पितुः पत्न्या सुदुःखितः । स वै कोपाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् पदा संतर्जयामास च्छायां संज्ञासुतो यमः । तं शशाप ततः क्रुद्धा संज्ञा सा पार्थिवी भृशम् ॥

छायोवाच ।

पदा तर्जयसे यस्मां पितृभार्य्यां गरीयसीम् । तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशयः ॥ यमस्तु तेन शापेन भृशं पीड़ितमानसः । मनुना सह धर्म्मात्मा सर्व्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥

यम उवाच ।

स्नेहेन तुल्यमस्मासु माता देव न वर्त्तते । विसृज्य ज्यायसोऽप्यस्मान् कनीयांसौ बुभुक्षति तस्या मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः । बाल्याद्वा यदि वा मोहात् तद्भवान् क्षन्तुमर्हसि शप्तोऽहं तात कोपेन जनन्या तनयो यतः । ततो न मन्ये जननी ममैषा तपतां वर ॥ निर्गुणेष्वपि पुत्रेषु न माता निर्गुणा भवेत् । पादस्ते पततां पुत्र कथमेतत्तयोदितम् ॥ तव प्रसादाद्धरणी न पतेत् भगवन् यथा ।